

Pap Norbert¹ – Wittmann Tamás²

A magyarok Balkán-képe³

A magyarok a honfoglalás óta erős kapcsolatban álltak a Balkán-félsziget lakóival, így a szomszédság miatt saját tapasztalatokon alapuló, valós ismeretekre tehetek szert a térségről. Az elmúlt évszázadok történelme mégis oda vezetett, hogy a magyar Balkán-képet ma inkább sztereotípiák jellemzik, amelyben egyszerre jelenik meg egy elmaradott, groteszk, balkáni, valamint egy túlromantizált, sokszínű, mediterrán világ. A magyar történelem és kollektív emlékezet szerves részét képezi a Balkán, ami lenyomatát őrzi az oszmánellenes háborúknak és annak az önképnek, amely szerint Magyarország védelmezi Európát a Balkán felől érkező veszedelmekkel szemben. Elevenen él a délszláv háború emléke is, amely miatt a Balkánra puszkaporos hordóként tekinthetünk. Mindezek mellett pedig a tömegturizmus hatására mára sokkal többen rendelkezhetnek személyes tapasztalattal a Balkánról, ezáltal valós, tapasztalatokon alapuló Balkán-kép alakulhatott ki a magyarokban. Vizsgálatunkban azt kívánjuk feltárni, hogy a magyar társadalomnak térségre nyitottan tekintő része hogyan vélekedik a Balkánról, miből építi fel Balkán-képét, és ezt milyen szociálpszichológiai folyamatok mentén teszi.

Kulcsszavak: Magyarország, Balkán-kép, nemzeti identitás, kollektív emlékezet, Európa védőbástyája

The Balkan image of the Hungarians

The Hungarians have had a strong relationship with the inhabitants of the Balkans since the conquest of the Carpathian basin. This proximity gave them knowledge of the region based on their own experiences. However, the history of the past centuries has led to a situation where the image of the Balkans in the eyes of Hungarians is now characterised by stereotypes. We see both an underdeveloped, grotesque Balkan world and an over-romanticised, colourful Mediterranean world. The Balkans are an integral part of Hungarian history and collective memory, bearing the imprint of the anti-Ottoman wars and the self-image of Hungary as a defender of Europe against Muslim invaders from the Balkans. The memory of the Yugoslav war is also vivid, which makes us see the Balkans as a powder keg of Europe. In addition to this, mass tourism has made it possible for many more Hungarians to have personal experience of the Balkans, thus creating a real, experience-based image of the Balkans in their minds. In our study we want to explore how the part of Hungarian society that is open to the region perceives the Balkans, what they use to build their image of the Balkans and what social-psychological processes they use to do so.

¹ Pap Norbert a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi és Földtudományi Intézet Politikai Földrajzi Fejlődési és Regionális Tanulmányok Tanszék egyetemi tanára. E-mail: pnorbert@gamma.ttk.pte.hu

² Wittmann Tamás a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola Geopolitikai Doktori Programjának doktori hallgatója, pszichológus. E-mail: mail.tamas.wittmann@gmail.com

³ A tanulmány a TKP2021-NVA-16 azonosítószámú NKE HHK „Alkalmazott katonai műszaki, had- és társadalomtudományi kutatások a nemzetvédelem, nemzetbiztonság területén a Hadtudományi és Honvédtisztképző Karon” című pályázat keretében készült.

Keywords: Hungary, Balkan image, national identity, collective memory, bastion of Europe

Bevezetés

A magyaroknak mint közép-európai, a Balkán-félsziget északi határán élő népnek, erős kapcsolata alakult ki történelme során a Balkán-félsziget lakóival. Míg Nyugat-Európából akár Magyarország is a Balkán részének nevezhető (a Balkán valódi határainak vitatottsága miatt), a magyarok éppúgy nem tekintik magukat balkáni népnek, mint ahogy a félsziget lakói közül is akadnak, akik igyekeznek magukról lemosni a balkáni jelzőt. A *balkáni* kifejezés magában hordozza azt a sztereotip megközelítést, miszerint az egész Balkán egy gazdaságilag elmaradott, kevésbé civilizált régió, amelyre az agresszió, a vehemencia, a biztonság hiánya jellemző. Elég csak a délszláv háborúra, a görög gazdasági válságra vagy az e térséget érintő, 2015-től kezdődő európai menekültválságra gondolnunk. Ezzel szemben megjelenik egy másik kép is a térségről: a tömegturizmus fellendülésének következtében a magyarok számára az Adriai- és a Fekete-tenger kedvelt úticéllá vált, így a tengerparttal rendelkező országokról egy sokkal kedveltebb, *mediterrán* kép alakulhatott ki.

A honfoglalás óta tartó intenzív kapcsolat és a közelség miatt a magyarság, vagy legalábbis a magyar elit hajlamos magát a Balkán-térség szakértőjének gondolni. A magyar tudományos élet valóban számos eredményt tudott felmutatni a térség vizsgálatában, de ez inkább csak a távolabbi múltra jellemző, nem a közelire.

Jelentős mennyiségű magyarországi, a Balkánnal mint sajátos térséggel kapcsolatos szakirodalom áll rendelkezésre. Itt most a földrajzi gondolkodás példáján keresztül szeretnénk röviden szemléltetni a helyzet változásait. A hazai geográfia megalapításától egészen a második világháborút követő bezárkózásig a magyar földrajzi figyelem nagyon aktív volt a Balkán iránt. A magyar geográfia a Balkán kutatása által érte el első nemzetközi hírű és jelentőségű eredményeit. Az intézményes Balkán-kutatás kereteiről és szakaszairól Hajdú Zoltán a *Balkán Füzetek* című periodikában,⁴ a korszak alapvető geográfiai írásairól pedig Hajdú Zoltán, Pap Norbert és Tóth József *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései* című kötetében olvashatunk.⁵ Ennek a termékeny időszaknak a második világháborút követő kommunista hatalomátvétel és az új politikai törésvonalak és a kibontakozó hidegháború vetettek véget. Mivel Görögország a nyugati blokkhoz tartozott, Jugoszlávia köztes helyet foglalt el, Albánia többszörös patrónusváltást (jugoszláv, kínai, szovjet) követően bezárkózott, Magyarország leginkább csak Bulgáriával tudott kapcsolatokat kiépíteni a Balkán-térségből. Utóbbit Dudás Gyula munkásságában lehet tetten érni.⁶

⁴ Hajdú Zoltán (2003): *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra*. Balkán Füzetek 1. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 71.

⁵ Hajdú Zoltán – Pap Norbert – Tóth József (2001): *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései*. Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 231.

⁶ Dudás Gyula (1968): Bulgária. In Marosi Sándor – Sárfalvi Béla (szerk.): *Európa I.-II.* Budapest: Gondolat, 454–478.

Bár a rendszerváltás idején újraindultak a Balkánt érintő magyar kutatások (Pécsett 1988 és 1993 között a Balkanisztikai Szemináriumban, 1999-től a Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központjában, Budapesten a Balkán Tanulmányok Központban), Ábrahám Barna tanulmánya jól mutatja, hogy ez a bezárkózás milyen tudományos veszteséget jelentett a rendszerváltás után. Vizsgálatában a 19. századi és a 20. század eleji szakirodalmi termést, politikai tudatosságot és intézményi rendszert a rendszerváltást követően fennmaradt Balkán-ismeretekkel összehasonlítva rámutatott, hogy ezek intenzitása és mélysége jelentősen visszaesett a második világháború előtti időkhöz képest.⁷ Mivel lecsökkent a Balkán iránti magyar érdeklődés, és a Balkánnal kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok is megfogyatkoztak a magyarok körében, a magyarországi társadalom kénytelen volt Balkán-képének felépítésében más tényezőkre is támaszkodni. Ilyenek például a térségbe irányuló tömegturizmus, művészetek, irodalom, filmek vagy elektronikus média. Tanulmányunkban azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a magyarok miként gondolkodnak ma a térségről, és pontosan mi vezérli és milyen irányba a magyarok Balkán-képét.

Nemzeti identitástól a Balkán-képig

Ahhoz, hogy a magyarok Balkán-megközelítését a teljesség igényével tudjuk górcső alá venni, érdemes mindenekelőtt szociálpszichológiai szempontból megvizsgálnunk, mi zajlik le egy csoport vagy nemzet tagjaiban, amikor más csoportokról, nemzetekről saját képet formálnak. Az egyén szintjéről kiindulva, minden ember arra törekszik, hogy saját magáról a lehető legpozitívabb képet alakítsa ki, tehát pozitív identitással rendelkezzen. Az ember társas lény, számos csoporttagsággal rendelkezik élete során, önmagáról alkotott képéhez csoportjainak értékei, céljai és ezek érzelmi jelentései is hozzátartoznak. Henri Tajfel és John Turner szociális identitás elmélete szerint identitásunk azokból a társadalmi kategóriákból, társas tagságokból épül fel, amelyekhez tartozunk, ezek énképünk részét képezik. Elméletük szerint csoportközi helyzetben a személyközi viselkedéseket csoportközi viselkedés váltja fel, így a csoporttagok viselkedése nem a személyes identitásuk, beállítódásaik és tulajdonságaik, hanem szociális identitásuk mentén formálódik.⁸ Tehát ahol csoportok vannak, ott az egyéni identitás helyét a szociális identitás tölti be. Ennek egyik konkrét formája a nemzeti identitás.

Mivel az egyének pozitív identitás kialakítására és fenntartására törekednek, saját csoportjaik pozitív értékelése által igyekeznek egy számukra kedvező szociális identitást létrehozni. Ennek eszköze általában a saját és a másik csoport összehasonlítása, ami által a csoport elnyerheti önértékelését.⁹ A szociális identitást és annak lehetőleg pozitív tartalmait a csoport általában együttesen hozza létre a kommunikáció által, alapja a közös valóságkonstrukció, a közös tudás és a közös reprezentációk. Ezt figyelembe véve igyekezett

⁷ Ábrahám Barna (2007): A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio*, 18(2), 47–78.

⁸ Tajfel, Henri – Turner, John (1979): An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In Austin, William G. – Worchel, Stephen (szerk.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 33–37.

⁹ Festinger, Leon (1954): *A Theory of Social Comparison Processes*. *Human Relations*, 7. 117–140.

integrálni Glynis Breakwell a szociális identitás elméletet a szociális reprezentáció elméletével abból a célból, hogy egy, a csoportok viselkedését hatékonyan magyarázó modellt alkosson meg.¹⁰

A szociális reprezentáció elmélete Serge Moscovici nevéhez fűződik. Ez egyszerre jelenti azt a folyamatot és a folyamatnak a produktumát is, amikor a világunkat képező anyagi dolgoknak, absztrakt fogalmaknak és személyeknek értelmet adunk. Ez által ruházzuk fel jelentéssel és tartalommal a világunkat képező dolgokat és embereket. A szociális reprezentációt mint folyamatot két fő szakaszra különítette el. Az egyik a lehorgonyzás, amely során az ismeretlen, új entitásokat a már ismert fogalmainkhoz, reprezentációinkhoz kötjük. A másik a tárgyiasítás (objektifikáció), amikor az absztrakt fogalmak konkrét tárgyakká válnak, aminek eredménye lehet egy kép, metafora vagy figura, amely az új jelenséget képviseli (például a Balkán mint puskaporos hordó). A reprezentációt mint produktumot, szerkezetét illetően központi (centrális) magra és perifériára osztotta. A központi mag a reprezentáció szilárd, állandó részeit jelenti, amelyek a többség számára azonosak, míg a perifériás elemek egyénenként nagyon eltérők lehetnek.¹¹

Breakwell szerint a szociális identitás és a szociális reprezentáció kölcsönösen hatást gyakorolnak egymásra, ugyanis maga az identitásképzés is egy szociális alkotásos folyamat. A szociális reprezentációk jelölik ki a saját és a másik csoport közti képletes határokat, és ezáltal a saját csoport lehetőségeit és betöltendő szerepeit. Mivel a kettő szorosan összefügg, nem vizsgálhatjuk egyiket a másik nélkül, nincs szociális identitás szociális reprezentáció nélkül.¹² Amikor tehát a magyarok Balkán-képét, Balkán-representációit vizsgáljuk, egyben a magyarok önelképzeléséről, identitásáról is képet kapunk, és fordítva, a magyarok identitásából kiindulva megérthetjük, miért vélekednek a Balkánról úgy, ahogy.

Maria Todorova szerint a Balkánnal kapcsolatos jelzők még a Balkán-térség nyelveiben is inkább negatív jelentést hordoznak. A legtöbb ország igyekszik magát a Balkánon kívülre definiálni, magát inkább európainak, adriainak, mediterránnak stb. nevezni.¹³ Nem meglepő, hogy a magyarok többsége is úgy gondolja, hogy a Balkán Magyarország déli, délkeleti határainál kezdődik (tehát nem része annak), Magyarországot pedig kulturálisan és vallásilag Európa határán, peremhelyzetben látják, ami által az országot a nyugati kereszténység és egyben Európa védőbástyájának tartják.

Milyen tényezők alakítják a magyarok Balkán-képét?

A következőkben áttekintjük, mely források állnak a magyarok rendelkezésére, és azok milyen irányú hatást fejtenek ki a magyarok Balkán-képére.

A tudományos elit Balkán-representációjára olyan, történészek által írt, népszerű művek voltak hatással, mint Niederhauser Emiltől a *Forrongó félsziget* (1972), Romsics

¹⁰ Breakwell, Glynis (1993): Social Representations and Social Identity. *Papers on Social Representation*, 2(3), 198–217.

¹¹ Moscovici, Serge (1961): *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: Presses Universitaires de France.

¹² Breakwell 1993.

¹³ Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.

Ignáctól a *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században* (1998) és Barbara Jelavichtól *A Balkán története I–II.* (2000).

A tágabb olvasóközönséget elérő szépirodalmi művek szintén nagy hatást gyakoroltak a magyarok Balkánról alkotott képére. Egyik legnépszerűbb példa erre Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című műve, de a Balkán-kép megformálásában részt vett Kosztolányi Dezső, Németh László, Illyés Gyula és Kukorelly Endre is, akik balkáni képeket, élményeket és ismereteket, földrajzi tartalmakat közvetítettek. Marko Čudić, aki Kosztolányi és Kukorelly műveit elemezte, úgy véli, hogy ezekben a könyvekben inkább nyugatias, felsőbbrendű hozzáállást tanúsítanak a térséggel kapcsolatban, és főként az angolszász eredetű sztereotípiák jelennek meg a szomszédsági tapasztalatokon alapuló többlétezés és megértés helyett. Felszínes élményeken alapulnak, nem történik meg bennük a helyiekkel való érdemi kapcsolatteremtés, a Balkán történetének és kultúrájának mélyebb megértése, ráadásul homogén tömegként ábrázolják a félsziget lakóit. Azzal, hogy a Balkánt Európán kívüli területként ábrázolják, véleménye szerint a magyar kultúra közép-európai identitását veszélyeztetik, mert Magyarországot Európa peremvidékére sorolják.¹⁴

A szakértők által írt *Panoráma útikönyvek* szintén szélesebb körhöz jutottak el, bemutatva többek közt Romániát, Jugoszláviát, Bulgáriát és Görögországot. Ezek gyakran szakértők által írt, utazást segítő, vagy sok esetben azt helyettesítő könyvek voltak, amelyek színvonalas ismereteket közvetítettek a Balkánról. Hasonlóan Germanus Gyula (1884–1979) könyveihez, amelyekben a Balkánt és Törökországot beutazva, a balkáni iszlámról szerzett tapasztalatairól írt.

A képzőművészetben is megjelenik a Balkán, olyan művészek alkotásaiban, mint például Csontváry Kosztka Tivadar. A magyar képzőművészetre a Balkán egy kifejezetten romantikus, sajátos közép-európai, sztereotip megközelítése jellemző, kevésbé a valódián kidolgozott, tapasztalatokon, realitáson alapuló valóságos Balkán-ábrázolás.

A filmek terén többek közt a jugoszláv partizánfilmek, a jugoszláv *Forró szél* televíziós sorozat vagy Emir Kusturica máig népszerű filmjei voltak hatással a magyarokra. Ezek bár a valós balkáni földrajzi környezetet mutatják be, és valamilyen szinten megjelenik bennük a Balkán kultúrája, mégis inkább egy sztereotip balkáni ábrázolással találkozhat bennük a néző. Inkább tekinthető a görbe tükörnek a balkáni és főként a jugoszláv valóságról. A bolgár, az albán és a görög „balkániség” sokkal kevésbé van jelen.

A magyar közoktatásban megjelenő Balkánnal kapcsolatos ismeretanyaggal szinte kivétel nélkül mindenki találkozik, így jelentős szerepet tölthetne be a magyarok Balkán-képének alakításában, viszont az ott megjelenő Balkán-kép inkább egyoldalúnak mondható. A földrajz- és történelemkönyvek sematikus, anakronisztikus, távoli képet festenek a térségről, tele hiányosságokkal és elmaradásokkal. Az ipari korszakra jellemző szemlélet szerint írt tananyag a térség mezőgazdaságára, iparára és szolgáltató szektorára összpontosít, szinte közhelyesen. Ez a típusú reprezentáció a térségbe utazó magyar turisták tapasztalataival is jelentős mértékben ütközik. Emellett ugyanakkor jelen vannak a magyar közoktatásban olyan kisebbségi (nemzetiségi) iskolarendszerek

¹⁴ Čudić, Marko (2010): Balkán-képek a 20. századi magyar irodalomban. *Híd*, 2. 52–63.

és a felsőoktatásban különböző nyelvi tanszékek is, amelyek közelebbi ismereteket tudnak kínálni a Balkánról.

Összefoglalva, a magyar Balkán-képet alapvetően formálják az általánosító sztereotípiák, amelyek gyakran nélkülözik a realitást. Nem csupán az oktatás, hanem a kultúra egésze (magas és popkultúra) valamilyen romantikus vagy groteszk képet fest a Balkánról, kétes történelmi narratívákkal, és mindez nem tükrözi a félsziget kultúrájának, körülményeinek valódi, mély ismeretét.

Honnan ered a Balkánról alkotott sötét képünk?

Maria Todorova (1997) *Imagining the Balkans* című könyvében ír a Balkán-kép történelmi okairól. A 18. századig a Balkánt az európai leírásokban az egységes Oszmán Birodalom részének tartották, azon belül pedig Európai Törökország néven emlegették. Az Oszmán Birodalom európai és ázsiai területei között így kevésbé a különbségeket, mint inkább a hasonlóságokat vélték felfedezni. A félsziget felszínes ismerete többek közt abból adódott, hogy a Konstantinápoly vagy a Közel-Kelet felé tartó nyugatiak és oroszok többnyire csak átutaztak ezen a vidéken. A *Balkán-félsziget* elnevezést August Zeune (1778–1853) német földrajztudós használta először 1808-ban, a Balkán-hegység alapján, amelyet a félsziget északi határának tartott. Mivel a félsziget néprajzi, vallási és kulturális értelemben fokozatosan egyre különbözőbb képet mutatott az Oszmán Birodalom ázsiai részeitől, a 19. századra főként a Balkán elnevezés terjedt el. A két térség megkülönböztetését segítette még többek közt az ógörög kultúra iránti érdeklődés, illetve a félszigeten élő népek függetlenségi mozgalmak és a nagyhatalmak e térséggel kapcsolatos törekvései is. A berlini kongresszus segítségével 1878-tól a régi elnevezések helyett már Balkánként említették a félszigetet. Mivel kezdettől ambivalens volt az itt élők megítélése, a 20. század elejére meg is jelent az első pejoratív kifejezés, a nagy államok után hátramaradt, a régmúltba gyökerező gyűlöletektől fűtött kis népek egymással kialakuló konfliktusait, majd a káoszt és primitívséget is jelentő *balkanizáció*.¹⁵

A második világháborút követően a félsziget országai a Kelet–Nyugat határvonal mentén váltak szét, Jugoszlávia pedig külön utat járt be, amely a Balkán-fogalmat egy időre háttérbe szorította. Ma, ha a Balkánra gondolunk, a Jugoszlávia felbomlását jelentő véres délszláv háború sokaknak biztosan eszébe jut. A már korábban kialakult *balkanizálódás* fogalom mintájára lobbantak fel a konfliktusok, amelyekben a külső szemlélő alig láthatja a konfliktuspartnerek különbözőségeit, mint inkább hasonlóságait. Márpedig pont azok a kicsiny különbségek vezettek el az összecsapásokig.

A 2000-es években ezt a térséget is elérte a pénzügyi válság, amelyben Görögország különösen súlyosan érintett volt, de jelentős kihívást jelentett Horvátországnak és Szlovéniának is. Mégis a Balkán magyarországi megítélését a gazdasági válság balkáni vonatkozása nem érintette olyan erősen, mint a 2015-ben kialakult, a térséget, illetve a déli magyar határokat jelentősen érintő migrációs válság. Utóbbi nagy hatással volt a magyar

¹⁵ Todorova 1997.

megítélésre, hiszen ez által a térség visszahullott az egymással marakodó, együttműködni képtelen népekkel és államokkal jellemezhető balkáni valóságra.

Mindezek mellett érdemes megemlíteni azt is, hogy a tömegturizmus kialakulásával a magyarok számára lehetőség nyílt a Balkán más jellegű megismerésére is. A tömegturizmus számára a hatvanas-hetvenes évektől megnyílt az út a szocialista testvérországok felé. A hetvenes évek végére jogilag már bárki látogatást tehetett az Adriai- vagy a Fekete-tengeren, és mára már nagyjából ugyanannyi magyar nyaral az Adrián, mint a Balatonon. Ezenfelül Szlovénia, Horvátország, Románia, Bulgária és Görögország európai uniós tagságával nem lehet többé Európán kívülinek tartani a teljes régiót. Ezek mind hozzájárultak ahhoz, hogy a Balkánról vagy annak egy részéről kedvezőbb kép is alakuljon ki, amely idővel akár felül is írhatja a pejoratív *balkáni* jelzőt.

A Balkán és a magyar kollektív emlékezet

Mint említettük, a szociális identitásunk, csoportidentitásunk elválaszthatatlan a szociális reprezentációinktól, tehát attól, hogyan és milyen tartalommal alakítjuk ki képünket a világról, a saját és más csoportokról. A csoportidentitás ugyanakkor szorosan összefügg a csoport emlékezetével is. A csoportok, így a nemzetek is, saját identitásukat a múltjukból eredeztetik.¹⁶ A kollektív emlékezet minden társadalmi csoportra jellemző, legyen az kicsi (család, baráti kör) vagy nagy (egész nemzet).¹⁷ Ezek a kollektív emlékek megkerülhetetlen szerepet játszanak a csoportidentitás fenntartásában és mozgósításában, összehasonlítási dimenziókat kínálnak más csoportokkal, és részt vesznek a csoportok közötti kapcsolatokban.¹⁸ Így az, hogy egy csoport vagy nemzet milyen képet alakít ki magában más csoportokról, népekről, a szociális identitás által összekapcsolódik azzal, hogy mit őriz a kollektív emlékezetében. A magyarok Balkán-képének átfogó vizsgálatához tehát elengedhetetlen a Balkánnal kapcsolatos kollektív emlékezetünk tanulmányozása.

A kollektív emlékezetnek Jan Assmann szerint két változatát különböztethetjük meg: kommunikatív és kulturális emlékezet. A kommunikatív emlékezet a közelmúltbeli, néhány generációnyi történelmi emlékeket foglalja össze, amelyekben a kortársainkkal osztozunk. Az emlékek a személyes tapasztalataink által jönnek létre, a mindennapi kommunikáció útján terjednek, formálódnak, és mindannyian őrzői, alakítói vagyunk. Nagyjából 80-100 év, tehát 3-4 nemzedék után eltűnnek. Rögzített formáik ugyan fennmaradhatnak (például naplók), de alapvetően új kommunikatív emlékek veszik át helyüket.

A kulturális emlékezet ezzel szemben a csoport ősidőig visszanyúló emlékeit gyűjti egybe, és a tényszerű múltat igyekszik emlékezetes múlttá, mítoszokká alakítani. Elsődleges formái a rítusok, ünnepek, amelyek a mindennapokon túli emlékezést teszik lehetővé, illetve szertartásosságuk, megformáltságuk miatt a távoli múltat is élővé,

¹⁶ Liu, James H. – Hilton, Denis J. (2005): *How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and Their Role in Identity Politics*. *British Journal of Social Psychology*, 44(4), 537–556.

¹⁷ Licata, Laurent–Mercy, Aurélie (2015): *Collective Memory* (Social Psychology of). In Wright, James D. (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Second ed.). Oxford: Elsevier, 194–199.

¹⁸ Wertsch, James V. (2002): *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.

jelenvalóvá tehetik. Rögzített, tárgyiasult kifejezőeszközök, szertartásos kommunikáció és jelentős megformáltság jellemzi őket. Kiválasztott hordozói vannak, akik lehetnek papok, művészek, írók, tudósok, a tudás felhatalmazottjai.¹⁹ A kollektív emlékezet két változata erős kapcsolatban áll egymással, mivel a kommunikatív emlékezet hatással van arra, hogy a kulturális emlékezet mely részeire hogyan emlékezzünk, és azoknak mekkora jelentőséget tulajdonítsunk.²⁰

A következőkben megvizsgáljuk, hogy milyen tartalmakkal jelenik meg a magyarok kollektív emlékezetében a Balkán. Előbb a kulturális emlékezet, majd a kommunikatív emlékezet szempontjából.

A Balkán a magyar kulturális emlékezetben

Pierre Nora francia történész úgy véli, a tradicionális közösségekkel szemben modern társadalmainkban nincs emlékezeti folytonosság a múlt és jelen között, így ennek a folytonosságnak az érzését emlékezeti helyek segítségével tudjuk pótolni. Ezek az emlékezeti helyek (*lieux de mémoire*) lehetnek földrajzi objektumok, szimbólumok, versek, zeneművek stb., amelyek hatást gyakorolnak a csoportok identitására.²¹ Funkciójukat tekintve az assmanni kulturális emlékezet részeként foghatók fel, mivel a múlt tárgyiasult, rögzített kifejezőeszközei.

A Balkánon jelentős számban található a magyar nemzeti identitásban valamilyen szerepet betöltő emlékpontok és intézményesült emlékhelyek. Ennek oka a térség fontos szerepe a Magyar Királyság történelmében. A 100 legjelentősebb magyar vonatkozású,²² Balkánon található emlékhelynek 60%-a egyértelműen háborús vonatkozású: csatateretek, katonai temetők, békekötések helyei, azilumhelyek, várak, háborúinkat idéző, középkori királyainkra, katonai vezetőinkre, a törökellenes háborút vezető Hunyadi Jánosra vagy Kapisztrán Jánosra emlékeztetnek. A további 40% nem közvetlenül háborús jellegű, de mégis mindegyik háborúval kapcsolatos: Radnóti Miklós bori munkatábora, Petőfi Sándorra, a forradalmár költőre emlékeztető helyek, a mosztári oszmán híd, amely az 1992–1995 közötti boszniai harcok következtében leomlott, majd magyar utászok emelték ki a Neretvából, vagy éppen Hunyadi Jánosnak a prizreni katedrális udvarán látható portréja, amely az Oszmán Birodalom elleni harcokban aktív hadvezérnek állít emléket. Nemzetek szerint vizsgálva a Balkánon messze kimagaslak a török vonatkozású magyar emlékhelyek száma. Összességében egy háborús övezetet mutatnak a térségben, amelyben a középkori emlékek a magyarok dicső múltját, míg a későbbiek hősiességük kudarcait elevenítik fel. Arra utalnak, hogy a magyar nemzeti identitásnak fontos részét képezi a Balkánon történt törökellenes harcok emléke.

¹⁹ Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.

²⁰ Welzer, Herald (2008): *Communicative Memory*. In Erl, Astrid – Nünning, Ansgar (szerk.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter, 285–301.

²¹ Nora, Pierre (1999): *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. *Aetas*, 14(3), 142–157.

²² Pap Norbert (2020): *Magyarország és a Balkán – Kapcsolati terek és helyek*. MTA doktori értekezés. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 232.

Ezek alapján nem véletlen, hogy Magyarország (a magyarság többsége) ma is a nyugati kereszténység, a Nyugat, a civilizáció keleti védőbástyájának látja és láttatja magát. Bár a Balkán ma sem vallásilag, sem kulturálisan nem egységes, mégis a magyar Balkán-képben az iszlám (és ortodoxia) jelenléte és szimbolikája a meghatározó, amivel szemben Magyarország az utolsó nyugati keresztény végvár szerepében az egész európai kultúra védelmezőjeként állítható be, amelyért súlyos árakat kellett fizetnie, és sosem kapott érte igazi köszönetet. Ezt erősíti meg a Gallup 1993-as és 2000-es felmérése is, amelyben a magyar társadalom 71%-a egyetértett a következő kijelentéssel: „Magyarország volt ezer éven át a Nyugat védőbástyája, ezt sohasem (most sem) hálálták meg nekünk.”²³

A Balkán a magyar kommunikatív emlékezetben

Mint írtuk, a kommunikatív és a kulturális emlékezet között szoros kapcsolat van, így bár a nemzetünk ősi múltját is felölelő kulturális emlékezetünket állandónak gondolnánk, valójában a jelen kihívásai és a közelmúlt eseményeiről való gondolkodás, a kommunikatív emlékezet jelentős befolyással van arra, hogy miként vélekedjünk távolabbi múltunkról. A következőkben felsorolunk néhány nagyobb eseményt, amely komoly szerepet kapott a Balkánnal kapcsolatos kommunikatív emlékezetünkben.

A magyar történelem és történelmi emlékezés valószínűleg egyik legtraumatikusabb emléke a trianoni békeszerződés, amely jelenleg is része a kommunikatív emlékezetünknek. Igaz, kevésbé erőteljes módon, mint a világháborúk idején és azt követően, de a kommunista Magyarországon nem volt lehetőség a nemzeti traumákat feldolgozni, így a valódi emlékezést és traumafeldolgozást a rendszerváltást követően kellett szinte az elejéről kezdeni. Ez érintette a Balkánt is, és mivel a trianoni határokon kívül maradt magyarság jelentős része ma is a magyar nemzethez tartozónak vallja magát, az ország szétszabdálása 1920 óta folyamatosan kisebb-nagyobb feszültségeket szül a szomszédos országok és Magyarország viszonyában.

A délszláv háborúról időbeni közelsége miatt nagyon intenzív emlékeket őriz a magyarság. Legalább a híradásokból vagy elbeszélésekből mindenki értesült a háború eseményeiről, de sokan a menekülteken, barátokon, ismerősökön, rokonokon vagy a háború határon átszűrődő hangjain keresztül szinte átérték az ottani borzalmakat. A délszláv háború jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a mindennapi beszélgetéseinkben a mai napig viszonyítási alapként használjuk (például a jelenleg, 2022 tavaszán zajló ukrain háború eseményeivel kapcsolatban).

A Balkán-félszigetet érintő és így Magyarország határain is megjelenő 2015-ös menekültválság olyan jelenség volt, amely nagyon gyorsan felébresztette a magyarok végvári öntudatát. A Balkán felől, a déli határainkon felgyülemlő, idegen kultúrájú, a médiában fenyegetően megjelenő embertömeget a betörni akaró muszlim hadakhoz, míg a magyarokat a keresztény védőkhöz hasonlíthatta az átlagos magyar.

²³ Száraz Orsolya (2012): *A kereszténység védőbástyája*. *Studia Litteraria*, 51(1–2), 51–67.

A magyarok fenyegetettségészlelése

A *Balkán mint puszkaporos hordó* metafora csak egy azok közül, amelyek magukban rejtik a térségtől való félelmet. A régióról a magyar kollektív emlékezetben hordozott negatív tartalmú elemek mind hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a magyarok a Balkánt fenyegetőnek tartsák magukra nézve. A csoportközi fenyegetésemélet szerint akkor van szó csoportközi fenyegetettségről, amikor a csoportok úgy érzélik, hogy egy másik csoportnak lehetősége van ártani nekik. Általában kevésbé költséges tévesen észlelni a fenyegetést, mint nem észlelni egy valódi fenyegetést. Emiatt hajlanak az emberek arra, hogy minél gyorsabban észleljék a csoportjukkal szembeni potenciális veszélyeket. Az, hogy az emberek milyen szinten érzik magukat fenyegetve, függ a csoportok közti korábbi kapcsolatoktól, a csoporttagok kulturális értékeitől, a csoportok egymással való kölcsönhatásainak mértékétől vagy a csoportok egymáshoz viszonyított erejétől is. Ugyanakkor az egyének szintjén a csoporttal való azonosulás jósolja igazán meg, hogy mennyire hajlamos valaki más csoportokat fenyegetőnek észlelni. Ennek oka, hogy a csoporttal nagymértékben azonosult csoporttagok fontosabbnak tartják csoportjukat a saját maguk meghatározásához is. Szintén érzékenyebbek a fenyegetettségre azok a személyek, akik nem léptek személyes kapcsolatba a külső csoporttal, vagy kevesebb ismeretük van róla, mint akiknek saját tapasztalata van, vagy széles körű ismeretekkel rendelkeznek az adott csoporttal kapcsolatban.²⁴

Korábbi kutatások

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy mik befolyásolják a magyar társadalom Balkánról való gondolkodását, de hogy ezek a hatások milyen eredményt értek el a magyarokban, lássunk néhány, a Balkánt érintő korábbi kutatást. Balkánnal kapcsolatos *mental map*-es vizsgálatokat végeztek többek közt Bajmócy Péter és Csíkos Csaba,²⁵ akik egyetemisták Európa-képét, illetve Michalkó Gábor,²⁶ aki a magyarok olaszországi turisztikai választásait vizsgálta, amely vizsgálatok érintették a magyarság Dél-Európáról alkotott képét is. Lakotár Katalin készítette az egyik utolsó, nagy mintán végzett (1200 kiküldött és körülbelül 1000 feldolgozott kérdőív a 14–16 éves korosztályokban), reprezentatív felmérést, amelyet doktori dolgozatában mértékadó módon mutatott be.²⁷ Ebben górcső alá vette a fiatalok ismereteit a Balkánról és a mediterrán térségről. A vizsgálati személyek által leginkább ismert és látogatott országok listájára a térségből felkerült Olaszország, Görögország, Horvátország és Szerbia is. Arra a kérdésre, hogy hová utaznának legszívesebben kirándulási, üdülési céllal, az első tíz helyen öt dél-európai, köztük kettő

²⁴ Stephan, Walter G. – Ybarra, Oscar – Rios Morrison, Kimberly (2009): Intergroup Threat Theory. In Nelson, Todd D. (szerk.): *Handbook of Prejudice*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

²⁵ Bajmócy Péter – Csíkos Csaba (1997): *Európai országok népszerűsége egyetemi hallgatók körében*. *Iskolakultúra*, 7(6–7), 71–77.

²⁶ Michalkó Gábor (1998): Mentális térképek a turizmus kutatásában. A magyar középiskolások Olaszország képe. *Tér és Társadalom*, 12(1–2), 111–125.

²⁷ Lakotár Katalin (2007): *A 14-16 éves tanulók hazánk szomszéd országairól alkotott kognitív térképeinek tartalmi elemei*. PhD-disszertáció (kézirat), Pécs: Pécsi Tudományegyetem, 145.

Balkán-félszigeti ország szerepelt (Olaszország [1], Spanyolország [3], Görögország [5], Horvátország [7], Portugália [8]). Hosszabb tartózkodási céllal (dolgozni, tanulni) pedig az első tízből négy dél-európai, azon belül kettő Balkán-félszigeti országot jelöltek meg (Nagy-Britannia [1], Franciaország [2], Olaszország [3], Németország [4], Spanyolország [5], Ausztria [6], Görögország [7], Hollandia [8], Svédország [9], Horvátország [10]). Ebben a döntésükben a turisztikai jellegű érvek hangsúlyosak voltak. Arra a kérdésre, hogy melyik országot nem választanák semmiképpen sem hosszabb tartózkodásra, a válaszaikban Szerbiát, Albániát és Bulgáriát is megemlítték a térségből. Ezeket a válaszokat az adott országokban található elmaradottsággal és alacsonyabb életszínvonallal magyarázták.

Lakotár,²⁸ M. Császár Zsuzsa,²⁹ Seben Glória³⁰ és Michalkó releváns vizsgálatai továbbá arra is rámutattak,³¹ hogy a magyar társadalomnak nem alakult ki a balkáni térséget mint egészét ábrázoló képe, nem tekinti azt egységes, homogén térségnek. Megkülönböztet vonzó és elkerülendő, másképp fogalmazva *mediterrán* és *balkáni* jellegű országokat. A mediterrán és balkáni államok között pedig erős különbséget látnak, így a Balkánról alkotott képekre leginkább a szélsőségek jellemzők.

Seben kis mintán végzett, nem reprezentatív kutatásában, a válaszadók Balkánnal kapcsolatos attitűdjének vizsgálatakor, a résztvevők közül szinte senki sem mutatott érzelmileg semleges hozzáállást a Balkánnal kapcsolatban. A szélsőséges attitűdöket és a semleges megközelítés hiányát azzal magyarázta, hogy a Balkán egy olyan fogalom, amely érzelmileg terhelt tartalmakat hív elő. Megállapítása szerint a magyar társadalomban nem lehetséges, hogy valakit hidegen hagyjon a Balkán, mindenkinek kialakul valamilyen érzelmi kapcsolata vele, vagy pozitív vagy negatív vagy ambivalens, tehát pozitív és negatív is egyben. Az átlagolt eredmények összességében inkább a skála közepén helyezkedtek el, tehát e vizsgálat alapján nem jelenthető ki, hogy összességében a magyarok inkább pozitívan, vagy inkább negatívan vélekednek róla. Rámutatott, hogy a magyar társadalom ambivalens módon gondolkodik a Balkánról, amely tehát megosztó fogalomnak tűnik. A vizsgálatot elvégezte olyan mintán is, ahol a vizsgálati személyek valamilyen Balkánnal kapcsolatos egyetemi kurzus hallgatói voltak. A „laikusokhoz” képest náluk már semlegesebb, szélsőségektől mentesebb és kissé pozitívabb attitűdöt figyelt meg. Ez arra utal, hogy a Balkánnal való tudományos jellegű foglalkozás által egy objektívebb, kiegyensúlyozottabb és összességében kissé pozitívabb képet tudnak a személyek felépíteni. Seben ugyanebben a vizsgálatában azt is vizsgálta, hogy melyek azok a jelentések, amelyekkel a magyarok a Balkán-képüket felruházzák, és mire asszociálnak elsőként a Balkánról, azaz mit is jelent az számukra. A fő asszociátumok a *nyaralás*, *hegyek*, *tenger*, *szegénység*, *elmaradottság* és *háború* voltak. Ezek jelentették a Balkán reprezentációjának magfogalmait, de gyakoriak voltak az etnikai konfliktusokra, kulturális sokszínűsége, gazdasági

²⁸ Lakotár 2007: 145.

²⁹ M. Császár Zsuzsa (2006): A magyar oktatás Balkán képe. In Pap Norbert (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Pécs: Lomart – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 189–201.

³⁰ Seben Glória (2006): A Balkán szociális reprezentációja. In Pap Norbert (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Pécs: Lomart – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 211–221.

³¹ Michalkó 1998.

fejletlenségre, történelemre, gasztronómiára utaló szavak is. A nyaralás leginkább a saját élményeket, a hegyek, tenger a könnyen elképzelhető természeti képeket, a szegénység, elmaradottság egyaránt a könnyen elképzelhető és személyes élményeket, míg a háború az emlékeinkben élő, könnyen feleleveníthető és nehezen feledhető konkrét képeket hívja elő.³²

A vizsgálat bemutatása

Vizsgálatunkban azt kívántuk feltárni, hogy a mai magyar társadalom hogyan vélekedik a Balkánról. Mivel egy csoport reprezentációi a körülményektől függően megváltozhatnak, szeretnénk volna megvizsgálni, hogy a magyarok Balkán-képével kapcsolatos korábbi kutatásokhoz képest változott-e az, ahogyan a társadalom a térséget látja. Az eddigi kutatási eredmények rámutattak arra, hogy a magyarok a félszigethez kettős módon viszonyulnak, Balkán-képükben két részre osztható a térség. Kíváncsiak voltunk, hogy a magyarok Balkán-representációjában egyidejűleg megjelenik-e egy elmaradottabb balkáni és egy vonzóbb mediterrán kép.

1. hipotézis: A magyarok Balkán-képében a térség veszélyes és vonzó országokra tagolódik.

Seben vizsgálata rámutatott, hogy a Balkánnal kapcsolatos tudományos jellegű foglalkozás a Balkán felé mutatott pozitívabb attitűdhöz vezethet. Azt feltételezzük, hogy a Balkán tudományos vizsgálata által olyan ismeretekre tehetnek szert a magyarok, amely által a Balkánt kevésbé tartják fenyegetőnek, félelmetesnek. Kíváncsiak voltunk, hogy azok a személyek, akik Balkán-ismereteiket részben vagy egészen tanulmányaikból szerezték, pozitívabban látják-e a térséget.

2. hipotézis: A Balkánnal kapcsolatos tanulmányi ismeretek pozitívabban Balkán-képhez vezetnek.

A Balkán-félszigeten található magyar emlékezeti helyek jelentős része a törökellenes háborúknak állít emléket. A magyar identitásnak is szerves része, hogy Magyarország Európa peremvidékén helyezkedik el, ami által sokszor a magyarok a nyugat-európai, nyugati keresztény világ ortodox és muszlim kultúrával szembeni védelmezőjeként tekinthetnek magukra. Feltételezzük, hogy azok a személyek, akik erősebben azonosulnak a magyar nemzettel, hajlamosabbak a Balkánt veszélyesebbnek, fenyegetőbbnek látni, mivel számukra még nagyobb jelentősége van a Balkánról a magyarok által kollektíven hordozott emlékeknek. Kíváncsiak voltunk, hogy a magyar nemzettel való azonosulás vezethet-e egy fenyegetőbb Balkán-képhez.

3. hipotézis: Azok a magyarok, akik nagymértékben azonosulnak a magyar nemzettel, veszélyesebbnek tartják a Balkánt.

³² Seben 2006.

A vizsgálat módszere

Vizsgálatunk során a Google Űrlapok program segítségével állítottunk össze egy kérdőív-csomagot, amelyet online tölthettek ki a vizsgálati személyek. A mintába kerülés kritériuma a betöltött 18. életév volt, továbbá hogy a kitöltők kizárólag Magyarországon élő személyek lehettek. Vizsgálatunk hólabdatípusú mintavétellel történt, így az nem számít reprezentatívnak. A fő jellemző, hogy a kitöltők érdeklődnek a térség iránt.

A kérdőívben demográfiai kérdéseket követően arról kérdeztük a személyeket, hogy mennyire foglalkoztatja őket a Balkán, milyen forrásokból épül fel a Balkánnal kapcsolatos ismeretanyaguk, mely országokat sorolják a Balkánhoz, a félsziget mely országaiban jártak már életükben, ha az elmúlt 5 évben jártak a Balkánon, milyen céllal tették ezt, összességében mennyire tartják vonzónak és mennyire tartják veszélyesnek a Balkánt, pontosan mely országokat tartják vonzónak és mely országokat veszélyesnek. Megkérdeztük továbbá, hogy puszkaporos hordónak tartják-e a Balkánt, és hogy mennyire értenek egyet az állítással, miszerint „Magyarország Európa védőbástyája”, illetve mennyire értenek egyet a korábbi Gallup-felmérésben szereplő állítással: „Magyarország volt ezer éven át a Nyugat védőbástyája, ezt sohasem (most sem) hálálták meg nekünk”.

A kérdőívcsomag része volt továbbá a Nemzettel való azonosulás kérdőív is, amelyet Szabó és László alakított ki.³³ Ez a kérdőív azt méri, hogy a kitöltő mennyire azonosul a magyar nemzettel, illetve két alskálaja az azonosulás két különböző módját is méri: a *kötődést* (például „Elérzékenyülök, amikor a Himnuszt hallom”), amely a saját nemzet iránti érzelmi kötődést vizsgálja, illetve a *glorifikációt* (például „A magyarok történelmük során általában erkölcsösebben jártak el, mint más nemzetek”), amely a más nemzetekkel szembeni elfogultságot mutatja a saját nemzet iránt. A kérdőív megbízhatósági értéke az egydimenziós azonosulás ($\alpha = 0.895$), a kötődés ($\alpha = 0.868$) és a glorifikáció ($\alpha = 0.876$) esetében is egyaránt megfelelő volt.

Az eredmények statisztikai elemzését a Jamovi 1.6.15 programmal végeztük.

A minta jellemzése

A vizsgálatban 150 személy vett részt, 93 nő (62,0%) és 57 férfi (38,0%). A résztvevők átlagéletkora 37,3 év, a legfiatalabb kitöltő 18, a legidősebb 81 éves. A vizsgálatban részt vevő személyek 32,7%-a Baranya megyében, 24,0%-a Budapesten, 10,7%-a Pest megyében, 9,3%-a Bács-Kiskun megyében, 8,0%-a Győr-Moson-Sopron megyében, míg a többi kitöltő (15,3%) az ország egyéb területein elszórva él. Legmagasabb iskolai végzettséget tekintve 6 fő szakmunkásképzőt vagy szakiskolát (4,0%), 18 fő gimnáziumot (12,0%), 119 fő főiskolát vagy egyetemet (79,3%), 7 fő doktori képzést végzett (4,7%).

³³ Szabó Zsolt – László János (2014): A nemzettel való azonosulás magyar kérdőíve. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 69(2), 293–318.

A vizsgálat eredményei

Első lépésként a kérdőívek deskriptív elemzését végeztük el. Az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgálati személyek közepesen érdeklődnek a Balkán iránt (átlagosan 4,05 pont a 7 fokú skálán). A Balkánnal kapcsolatos ismeretei forrásaként 78,5% jelölte meg a híreket, 59,1% a filmeket, 55,0% az ottani tapasztalatait, 47,7% a tanulmányait, 42,3% a balkáni zenét, 24,2% útikönyveket, 23,5% a szépirodalmat, 18,8% a képzőművészeti alkotásokat, míg 16,1% az egyéb popkultúrát. A kérdésre, hogy mely országokat tartják részben vagy egészben a Balkánhoz tartozónak, a kitöltők közül 94% Albániát, 87,3% Bosznia-Hercegovinát, 85,3% Koszovót, 84% Észak-Macedóniát, 81,3% Szerbiát, 80,7% Montenegrót, 76% Bulgáriát, 62% Horvátországot jelölte meg. Mindössze 50% tartotta a Balkánhoz tartozónak Görögországot, 38,7% Romániát és 24,7% Szlovéniát. Utóbbit megelőzte Törökország (28,7%) és Moldova is (27,3%). A balkáni országok a válaszadók általi látogatottságuk szerint az alábbi sorrendbe állíthatók: 1. Horvátország (87,3%), 2. Románia (66,7%), 3. Szlovénia (58,0%), 4. Szerbia (54,0%), 5. Görögország (44,7%), 6. Bosznia-Hercegovina (42,0%), 7. Montenegró (29,3%), 8. Bulgária (20,0%), 9. Törökország (19,3%), 10. Észak-Macedónia (17,3%), 11–12. Koszovó (8,0%) és Albánia (8,0%). Aki az elmúlt 5 évben a Balkánon járt, azok közül 90,3% járt ott turizmus céljából (üdülés, pihenés, kirándulás), 16,5% munka céljából, 6,8% a tanulmányai miatt, míg 5,8% a térségből származik.

A térséget összességében inkább vonzóknak tartják (átlagosan 5,05 pont a 7 fokú skálán), és nem tartják sem túl veszélyesnek, sem veszélytelennek (3,79 pont a 7 fokú skálán). Az országok kedveltség, vonzóság szerinti besorolása a következőképpen néz ki: 1. Horvátország (88,7%), 2. Görögország (82,7%), 3. Szlovénia (70,0%), 4–5. Montenegró (52,7%) és Törökország (52,7%), 6. Románia (37,3%), 7. Bulgária (36,0%), 8–9. Albánia (33,3%) és Bosznia-Hercegovina (33,3%), 10. Szerbia (25,3%), 11. Észak-Macedónia (18,7%), 12. Koszovó (12,0%). Az országok veszélyesség szerinti besorolása pedig így alakult: 1. Koszovó (53,3%), 2. Albánia (36,0%), 3. Bosznia-Hercegovina (24,0%), 4. Törökország (21,3%), 5. Szerbia (17,3%), 6. Észak-Macedónia (16,0%), 7. Románia (10,0%), 8. Bulgária (8,7%), 9. Montenegró (6,0%), 10–11–12. Görögország (1,3%), Horvátország (1,3%) és Szlovénia (1,3%). A válaszadók közül 30,0% egyik országot sem tartotta veszélyesnek. A kitöltők közül 41,3% nem értett egyet azzal, hogy a Balkán egy puskaporos hordó, míg 27,3% egyetértett, és 31,3% nem tudott dönteni.

Semleges hozzáállást tanúsítottak azzal a kijelentéssel kapcsolatban, hogy „Magyarország Európa védőbástyája” (átlagosan 3,83 pont a 7 fokú skálán), és szintén semlegesen álltak hozzá a kijelentéshez, miszerint „Magyarország volt ezer éven át a Nyugat védőbástyája, ezt sohasem (most sem) hálálták meg nekünk”, utóbbi esetben egy kicsit magasabb pontszámot elérve, mint az előző kérdésre (átlagosan 4,18 pont a 7 fokú skálán). A magyar nemzettel való azonosulásban közepesen magas értéket értek el (átlagosan 4,64 pont a 7 fokú skálán), amelyen belül kimagaslott a kötődés pontszáma (5,43 a 7 fokú skálán), szemben a glorifikáció alacsonyabb értékével (3,85 pont a 7 fokú skálán).

A hipotézisek vizsgálata

Első hipotézisünk igazolására, amely szerint a magyarok Balkán-képében a térség veszélyes és vonzó országokra tagolódik, összevetettük, hogy a résztvevők összességében mennyire látták vonzónak, illetve veszélyesnek a Balkánt, illetve górcső alá vettük az országokkal kapcsolatos válaszaikból felállított vonzóság és veszélyesség szerinti besorolásokat is. Az egész Balkánt érintő két kérdést (mennyire vonzó, illetve mennyire veszélyes) az adatok nem normális eloszlása miatt Spearman-féle korrelációval vettem össze. A vizsgálat megmutatta, hogy ellentétes, szignifikáns kapcsolat van a kettő között ($r = -0,269$ $p < 0,001$). Tehát aki vonzóbbnak tartja a Balkánt, az kevésbé tartja veszélyesnek, és ugyanígy fordítva. Ez a tendencia igaz volt a résztvevők országokkal kapcsolatos megítélésére is: az eredmények alapján a legvonzóbbnak tartott országok egyben a legkevésbé veszélyesek is. A besorolások alapján az országokat nagyjából két nagyobb csoportra oszthatjuk: 1. Vonzó és nem veszélyes (például Horvátország, Görögország, Szlovénia, Montenegró), 2. Veszélyes és nem vonzó országok (például Koszovó, Albánia, Bosznia-Hercegovina, Szerbia). A skála két vége között persze elhelyezkednek olyan országok is, amelyekkel kapcsolatban semlegesebb a megítélés, és kivételt jelent például Törökország, amit egyszerre tartanak vonzónak és veszélyesnek, illetve Észak-Macedónia, amit nem tartanak sem vonzónak, sem igazán veszélyesnek. Ezek az eredmények mindenesetre alátámasztják hipotézisünket, a magyarokra továbbra is jellemző az a kettős Balkán-kép, amelyben egyszerre élnek vonzó, veszélytelen és veszélyes, nem vonzó országok.

Második hipotézisünk igazolására, miszerint a Balkánnal kapcsolatos tanulmányi ismeretek pozitívabb Balkán-képhez vezetnek, megvizsgáltuk, hogy a Balkán-ismeretüket részben vagy egészben tanulmányaikból megszerző személyek a Balkánról nem tanulókhöz képest jobban érdeklődnek-e a térség iránt, illetve eltérően ítélték-e meg, hogy mennyire vonzó és mennyire veszélyes a térség. Mivel az adatok nem normál eloszlásúak, ezért összehasonlításukhoz Mann–Whitney-próbát alkalmaztunk. Az eredmények azt mutatták, hogy nincs szignifikáns különbség a Balkánról tanulók és nem tanulók válaszai között, így ez a hipotézisünk nem nyert igazolást.

Egy kiegészítő vizsgálat keretében, amelyben szintén Mann–Whitney-próbát alkalmaztunk, megnéztük, hogy a más jellegű ismeretek (hírek, filmek, személyes tapasztalatok, zene, útikönyvek, szépirodalom, képzőművészeti alkotások és egyéb popkultúra) okozhatnak-e eltérést a Balkán iránti érdeklődésben és megítélésében. Ennek eredményeként azt láthatjuk, hogy kizárólag a Balkánnal kapcsolatos személyes tapasztalatok vezetnek szignifikáns eltéréshez. Aki járt már ott életében, azt egyrészt jobban érdekli a Balkán ($Mdn = 5,00$), mint aki nem ($Mdn = 3,00$), $U = 1790$ $p < 0,001$, másrészt vonzóbbnak tartja ($Mdn = 5,50$), mint aki soha nem járt ott ($Mdn = 5,00$), $U = 1928$ $p < 0,001$.

Harmadik hipotézisünk vizsgálatára, miszerint azok a magyarok, akik nagymértékben azonosulnak a magyar nemzettel, veszélyesebbnek tartják a Balkánt, a nemzettel való azonosulás kérdőív eredményeit hasonlítottuk össze azzal, hogy mennyire foglalkoztatja őket a Balkán, mennyire tartják vonzónak, mennyire veszélyesnek, illetve egyetértenek-e azzal, hogy a Balkán egy puskaporos hordó. Mivel az adatok nem normális eloszlásúak, ezért Spearman-féle korrelációval végeztünk elemzést. Bár a nemzettel való azonosulás

szignifikáns kapcsolatot mutatott azzal, hogy mennyire érdeklődnek a vizsgálati személyek a Balkán iránt ($r = 0,284$ $p < 0,001$), más kérdéseknél nem volt kapcsolat. Ez alapján azt látjuk, hogy aki erősebben azonosul a magyar nemzettel, nagyobb érdeklődést mutat a Balkán iránt, de ez a Balkán megítélésére a vizsgált mintánkban nem volt hatással, így tehát ezt a hipotézisünket nem tudtuk bizonyítani.

Egy kiegészítő vizsgálatként, szintén Spearman-féle korrelációval, megvizsgáltuk azt is, hogy a nemzettel való azonosulás mutat-e kapcsolatot a „Magyarország Európa védőbástyája” és a „Magyarország volt ezer éven át a Nyugat védőbástyája, ezt sohasem (most sem) hálálták meg nekünk” kijelentésekkel való egyetértéssel. Az eredmények azt mutatják, hogy mindkettővel szignifikáns kapcsolatot mutat, tehát minél inkább azonosul valaki a magyar nemzettel, annál inkább egyetért azzal, hogy „Magyarország Európa védőbástyája” ($r = 0,698$ $p < 0,001$), és hogy „Magyarország volt ezer éven át a Nyugat védőbástyája, ezt sohasem (most sem) hálálták meg nekünk” ($r = 0,664$ $p < 0,001$).

Összefoglalás – következtetések

A magyarság kapcsolata a Balkánnal a távoli múltig nyúlik vissza. Saját identitásunk szempontjából is lényeges, hogyan viszonyulunk a térséghez és lakóihoz, miben kapcsolódunk hozzá, és miben különböztetjük meg magunkat tőle. A szomszédságból adódóan a magyarság rendelkezhetne tapasztalati tudással a térségről, de Balkán-képünket sztereotip, groteszk vagy túlromantizált, a valóságtól elrugaszkodott elemek is tarkítják. Ma a Balkán mint kifejezés a magyarok körében is többnyire pejoratív tartalmú. A kommunizmus és a 20. század végéig fennálló geopolitikai helyzet felőrölte korábbi kapcsolatunkat a térséggel, és így a Balkánnal kapcsolatos addigi ismereteinket is. Az ezt követő délszláv háború, a 2000-es évek pénzügyi válsága és a 2015-ös menekültválság a Balkánról egy elmaradott térség képét mutatta, miközben a magyarok identitásában olyan kollektív emlékek játszanak erős szerepet, amelyek a Balkánról mint háborús térségről emlékeznek meg. A balkáni régiónak a Magyar Királyság számára nagy jelentősége volt, amit ma a térségben megtalálható emlékhelyek híven őriznek. A 100 legjelentősebb térségbeli magyar emlékhely közül 60 kötődik közvetlenül háborús eseményekhez vagy hadvezérekhez, főleg a törökellenes harcok kapcsán, de a többi 40 is közvetve háborús emlékeinket őrzi. Az oszmánellenes harcok következményeként a magyar önelképzésben ma is fontos szerepet játszik, hogy Nyugat-Európa, a nyugati kereszténység védelmezői voltunk a muszlim hadakkal szemben. Mindezek mellett a tömegturizmus hatására a mai magyar társadalom a Balkánnal már egy más jellegű, személyes tapasztalatokra épülő kapcsolatra is szert tehet. Részben ez is hozzájárul ahhoz, hogy a magyar társadalom mára ambivalens módon gondolkodik a térségről, Balkán-képét kettősség jellemzi. A Balkánnal kapcsolatos eddigi kutatások rámutattak, hogy a magyarok a térséget egyszerre látják vonzóan és veszélyesnek, megkülönböztetve elmaradott, veszélyes, elkerülendő, *balkáni* jellegű országokat a veszélytelen, vonzó, mediterrán jellegű országoktól.

Jelen kutatásunkban azt kívántuk feltérképezni, hogy a magyar társadalom ma miként gondolkodik a Balkánról, milyen hatásra és mit épít be Balkán-képébe. Nem reprezentatív vizsgálatunk résztvevői közepes érdeklődést tanúsítottak a Balkán iránt, a legtöbben

Balkán-képüket hírekből, filmekből, saját tapasztalataikból, tanulányaikból és a balkáni zenéből alakították ki. A térséget inkább vonzónak tartották, miközben a Balkán veszélyességét illetően összességében semleges álláspontot képviseltek. Szintén semleges viszonyultak az olyan kijelentésekhez, amelyekben Magyarország Európa védőbástyájaként volt feltüntetve. A nemzettel való azonosulásban összességében közepesen magas értéket adtak, de kiemelkedően magas érzelmi kötődést mutattak a magyar nemzet iránt. A vizsgálat rámutatott, hogy a magyarok Balkán-képére még mindig a kettősség jellemző. Megkülönböztettek jó, vonzó országokat (például Horvátország, Szlovénia, Görögország), és rossz, elkerülendő országokat (például Koszovó, Albánia, Bosznia-Hercegovina, Szerbia). Feltételeztük, hogy a Balkánnal kapcsolatos tanulmányok pozitívabb Balkán-képhez vezethetnek, de ez a feltételezésünk nem nyert igazolást. Ugyanakkor azok a résztvevők, akik jártak már a Balkánon, szignifikánsan magasabb érdeklődést mutattak a Balkán iránt, és vonzóbbnak is tartották, mint akik még nem jártak ott. Bár pszichológusok szerint a saját nemzettel való nagyobb mértékű azonosulás eredményezheti azt, hogy a másik csoportokat fenyegetőbbnek észleljük, a kutatásunkban részt vevő személyek esetében nem volt kapcsolat a Balkán veszélyességének megítélése és a nemzettel való azonosulás között. Ugyanakkor azok, akik nagyobb azonosulást mutattak a magyar nemzettel, nagyobb arányban tekintették Magyarországot Európa védőbástyájának, amely kép a Balkán irányából érkező veszedelemmel szembeni harcainkra emlékeztet.

Az eredmények alapján azt feltételezhetjük, hogy a magyarok negatív Balkán-képét valójában nem a térséggel vagy annak lakóival kapcsolatos reprezentációk alkotják, hanem a kollektív emlékezetünkben önmagunkról hordozott kép befolyásolja, hogyan vélekedünk a térségről. Tehát, amikor a magyarok magukat Európa védőbástyájának tekintik, saját magukat kényszerítik arra, hogy a Balkánban fenyegetést lássanak.

IRODALOMJEGYZÉK

- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.
- Ábrahám Barna (2007): A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio*, 18(2), 47–78.
- Bajmócy Péter – Csíkos Csaba (1997): Európai országok népszerűsége egyetemi hallgatók körében. *Iskolakultúra*, 7(6–7), 71–77.
- Breakwell, Glynis (1993): Social Representations and Social Identity. *Papers on Social Representation*, 2(3), 198–217.
- Čudić, Marko (2010): Balkán-képek a 20. századi magyar irodalomban. *Híd*, 2. 52–63.
- Dudás Gyula (1968): Bulgária. In Marosi Sándor – Sárfalvi Béla (szerk.): *Európa I–II*. Budapest: Gondolat, 454–478.
- Festinger, Leon (1954): *A Theory of Social Comparison Processes*. *Human Relations*, 7. 117–140. Online: <https://doi.org/10.1177/001872675400700202>
- Hajdú Zoltán (2003): *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra*. Balkán Füzetek, 1. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.
- Hajdú Zoltán – Pap Norbert – Tóth József (2001): *Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései*. Pécs: PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.

- Lakotár Katalin (2007): *A 14-16 éves tanulók hazánk szomszéd országairól alkotott kognitív térképeinek tartalmi elemei*. PhD-disszertáció (kézirat). Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Licata, Laurent – Mercy, Aurélie (2015): Collective memory (social psychology of). In Wright, James D. (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Second ed.). Oxford: Elsevier, 194–199. Online: <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.24046-4>
- Liu, James H. – Hilton, Denis J. (2005): *How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and their Role in Identity Politics*. *British Journal of Social Psychology*, 44(4), 537–556. Online: <https://doi.org/10.1348/014466605X27162>
- M. Császár Zsuzsa (2006): A magyar oktatás Balkán képe. In Pap Norbert (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Pécs: Lomart – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 189–201.
- Michalkó Gábor (1998): Mentális térképek a turizmus kutatásában. A magyar középiskolások Olaszország képe. *Tér és Társadalom*, 12(1–2), 111–125. Online: <https://doi.org/10.17649/TET.12.1-2.464>
- Moscovici, Serge (1961): *La psychanalyse, son image et son public*. Paris: Presses Universitaires de France. Online: <https://doi.org/10.3917/puf.mosco.2004.01>
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14(3), 142–157.
- Pap Norbert (2020): *Magyarország és a Balkán – Kapcsolati helyek és terek*. MTA doktori értekezés. Pécs: PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja.
- Seben Glória (2006): A Balkán szociális reprezentációja. In Pap Norbert (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Pécs: Lomart – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 211–221.
- Stephan, Walter G. – Ybarra, Oscar – Rios Morrison, Kimberly (2009): Intergroup Threat Theory. In Nelson, Todd D. (szerk.): *Handbook of Prejudice*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. Online: <https://doi.org/10.4324/9781841697772>
- Szabó Zsolt – László János (2014): A nemzettel való azonosulás magyar kérdőíve. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 69(2), 293–318. Online: <https://doi.org/10.1556/mpszle.69.2014.2.1>
- Százaz Orsolya (2012): *A kereszténység védőbástyája*. *Studia Litteraria*, 51(1–2), 51–67. Online: <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4001>
- Tajfel, Henri – Turner, John (1979): An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In Austin, William G.–Worchel, Stephen (szerk.): *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA, Brooks/Cole, 33–37.
- Todorova, Maria (1997): *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- Welzer, Herald: Communicative Memory. In Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (szerk.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: De Gruyter, 2008. 285–301. Online: <https://doi.org/10.1515/9783110207262.4.285>
- Wertsch, James V. (2002): *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613715>